

ФРЕНСІС ФУКУЯМА

ІДЕНТИЧНІСТЬ

**ПОТРЕБА В ГІДНОСТІ
Й ПОЛІТИКА СКРИВДЖЕНОСТІ**

2-ге видання

*Переклала з англійської
Тетяна Сахно*

«НАШ ФОРМАТ» · КИЇВ · 2021

[Почитати опис, рецензію і купити на сайті nashformat.ua](http://nashformat.ua)

УДК 316.61:159.923.2](0.062)

Ф 94

Фукуяма Френсіс

Ф 94 Ідентичність. Потреба в гідності й політика скривдженості / пер. з англ. Тетяна Сахно. — 2-ге вид. — К. : Наш Формат, 2020. — 192 с.

ISBN 978-617-7863-82-2 (паперове видання)

ISBN 978-617-7863-83-9 (електронне видання)

Ця книжка не з'явилася б, якби в листопаді 2016 року Дональд Трамп не став президентом США. Саме така сумнівна перемога підштовхнула Френсіса Фукуяму вивчати питання ідентичності, але не індивідуальної, а колективної — релігійної, расової, етнічної, політичної. Ідентичності, що спричиняє демократичні революції, розв'язує соціальні рухи, скидає й обирає президентів, перешкоджає Україні вибудувати ефективні інституції, диктує Британії шлях без Євросоюзу, а Росії — повернення до авторитарних традицій.

Як ідентичність змінюватиме світ? Яка загроза криється в зацікавлених групах? Чому політика ідентичності підриває засади ліберальних демократій? Відповіді на ці й низку інших питань дає Френсіс Фукуяма, апелюючи до історії, філософії і здорового глузду.

УДК 316.61:159.923.2](0.062)

За підтримки Фонду Князів Острозьких
та родини Ю. В. Луценка

Перекладено за виданням: Francis Fukuyama. *Identity: The Demand for Dignity and the Politics of Resentment* (NY, Farrar, Straus and Giroux, 2018, ISBN 978-0-374-129-293).

ISBN 978-617-7863-82-2 (паперове видання)
ISBN 978-617-7863-83-9 (електронне видання)

Усі права застережено. All rights reserved
© 2018 by Francis Fukuyama
© ТОВ «НФ», виключна ліцензія на видання,
оригінал-макет, 2020

[Почитати опис, рецензію і купити на сайті nashformat.ua](https://nashformat.ua)

ЗМІСТ

<i>Передмова</i>	9
1 Політика гідності.....	17
2 Третя частина душі.....	25
3 Внутрішнє і зовнішнє.....	36
4 Від гідності до демократії.....	46
5 Революції гідності.....	50
6 Експресивний індивідуалізм.....	57
7 Націоналізм і релігія.....	65
8 Неправильна адреса.....	78
9 Людина-невидимка.....	84
10 Демократизація гідності.....	93
11 Від ідентичності до ідентичностей.....	105
12 Ми, народ.....	121
13 Як формується відчуття національної належності.....	134
14 Що робити?.....	154
<i>Примітки</i>	172
<i>Бібліографія</i>	183

Джулії, Девіду і Джону

ПЕРЕДМОВА

Ця книжка не була б написана, якби Дональд Трамп у листопаді 2016 року не став президентом США. Як і багато американців, я був здивований таким результатом і занепокоєний через його можливі наслідки для Сполучених Штатів і всього світу. Це було друге в тому році голосування з несподіваним результатом — раніше, у червні, громадяни Великої Британії висловилися на референдумі за вихід країни з Євросоюзу.

Упродовж останніх кількох десятиліть я багато розмірковував над розвитком сучасних політичних інституцій: як виникла держава, верховенство права й демократична підзвітність, як вони розвивалися й взаємодіяли і що може призвести до їхнього занепаду. Ще задовго до обрання Трампа я писав, що американські інституції слабшають, бо державу поступово захоплюють впливові зацікавлені групи, і вона загрузає в закостенілих структурах, нездатних себе реорганізувати.

Дональд Трамп став наслідком цього занепаду інституцій і водночас йому сприяв. З його обранням пов'язували надії, що він як стороння особа використає народний мандат для реорганізації системи й поверне їй функціональність. Американці втомилися від нерозв'язних ідеологічних суперечок і ждали сильного лідера, який знову об'єднає країну, подолавши те, що я назвав ветократією, — здатність зацікавлених груп блокувати колективні дії. Схожий підйом популізму привів Франкліна Рузвельта в Білий

дім у 1932 році й на два наступні покоління перебудував американську політику.

Проблема з Трампом має два аспекти і пов'язана і з політикою, і з його вдачею. Його економічний націоналізм міг радше погіршити, а не покращити становище самих його виборців, тимчасом як його неприхована схильність віддавати перевагу авторитарним лідерам перед демократичними союзниками могла дестабілізувати світовий порядок. Що ж до вдачі, то важко уявити людину, яка підходить на роль президента Сполучених Штатів менше. Йому зовсім не властиві чесноти, які асоціюються з визначним лідером, — базова чесність, надійність, розсудливість, відданість інтересам суспільства й моральні орієнтири. Протягом своєї кар'єри Трамп був націлений передусім на саморекламу і цілком спокійно перехитровував людей і обходив правила на своєму шляху, не гребуючи жодними засобами.

Трамп уособлює загальну тенденцію у світовій політиці — рух у бік так званого популістського націоналізму⁴. Лідери-популісти прагнуть використати здобуту шляхом демократичних виборів легітимність для зміцнення своєї влади. Вони заявляють про прямий харизматичний зв'язок з «народом», який часто розуміють у вузьких категоріях етнічної належності, не включаючи в нього великі групи населення. Їм не подобаються інституції, і вони прагнуть підірвати систему стримувань і противаг, що обмежує особисту владу лідера в сучасній ліберальній демократії: суди, законодавчі органи, незалежні ЗМІ й непартійну бюрократію. Інші сучасні лідери, яких можна зарахувати до цієї категорії, — Володимир Путін у Росії, Реджеп Таїп Ердоган у Туреччині, Віктор Орбан в Угорщині, Ярослав Качинський у Польщі й Родріго Дутерте у Філіппінах.

Підйом демократії у світі, який почався в середині 1970-х років, перейшов у те, що мій колега Леррі Даймонд називає світовою рецесією⁵. У 1970 році існувало всього приблизно 35 електоральних демократій. Протягом наступних тридцяти років ця цифра постійно зростала, і на початок 2000-х їх було вже майже 120. Найшвидше зростання відбувалося в 1989–1991 роках, коли падіння комуністичних режимів у Східній Європі й колишньому

Радянському Союзу викликало хвилю демократизації в регіоні. Утім від середини 2000-х років тенденція змінилася на протилежну, й загальна кількість демократій зменшилася. Водночас авторитарні країни на чолі з Китаєм стали впевненіше заявляти про свої інтереси.

Не дивно, що країни, які прагнуть збудувати демократію, зокрема Туніс, Україна і М'янма, зіткнулися з труднощами під час формування ефективних інституцій і що ліберальна демократія не прижилася в Афганістані й Ірані після втручання США. Повернення Росії до авторитарних традицій розчарувало, хоч і не здивувало. Набагато більшою несподіванкою стало те, що загроза демократії виникла в самих усталених демократіях. Угорщина однією з перших у Східній Європі скинула комуністичний режим. Коли країна вступила в НАТО і Євросоюз, здавалося, що вона знову приєдналася до Європи як, за визначенням політологів, «консолідована» ліберальна демократія. Проте під керівництвом Орбана та його партії «Фідес» вона першою пішла шляхом до того, що Орбан назвав «неліберальною демократією». Однак ще більше здивували результати голосування у Великій Британії та США — за Брекзит і Трампа відповідно. Це дві провідні демократії, які були творцями сучасного ліберального світового порядку, країни, що в 1980-х роках, за часів Рональда Рейгана й Маргарет Тетчер, очолювали «неоліберальну» революцію. Утім, здавалося, вони самі стали повертати в бік вужчого націоналізму.

Це підводить мене до історії написання цієї книжки. Після того як у 1989 році вийшло друком моє есе «Кінець історії?», а в 1992-му — книжка «Кінець історії й остання людина»³, мене регулярно запитують, чи певна подія не спростовує моєї тези. Це міг бути державний переворот у Перу, війна на Балканах, теракти 11 вересня, світова економічна криза або, з останніх, обрання Дональда Трампа й описаний вище сплеск популістського націоналізму.

Більшість цих критичних зауважень ґрунтувалася на неправильному розумінні мого твердження. Я вживав слово «історія» в гегелівсько-марксистському значенні, тобто на позначення тривалого еволюціонування людських інституцій, яке інакше можна

назвати «розвитком» або «модернізацією». Слово «кінець» (end) було вжите не в значенні «завершення», а в значенні «мета» або «бажаний результат». Карл Маркс припустив, що завершенням історії стане комуністична утопія, а я просто висловив припущення, що версія Гегеля, у якій розвиток приводить до ліберальної держави, пов'язаної з ринковою економікою, пропонує правдоподібніший результат⁴.

Це не означає, що з роками мої погляди не змінилися. Максимально повне їх переосмислення містять книжки «Витоки політичного порядку» та «Політичний порядок і політичний занепад»^{*}, які разом можна сприймати як спробу переписати «Кінець історії й останню людину», виходячи з мого теперішнього розуміння світової політики⁵. Дві найважливіші зміни в моїх міркуваннях стосуються, по-перше, труднощів у побудові сучасної деперсоналізованої держави — я описав це як «дістатися Данії»^{**}; а по-друге, — можливого занепаду сучасної ліберальної демократії чи погіршення її якості.

Утім мої критики пропустили ще дещо. Вони не звернули уваги, що в назві написаного спершу есе в кінці стоїть знак запитання, а також не прочитали розділи книжки «Кінець історії й остання людина», присвячені проблемі ніцшеанської Останньої Людини.

В обох випадках я зазначав, що націоналізм і релігія як сили у світовій політиці найближчим часом не зникнуть. Вони не зникнуть тому, що, як я тоді твердив, сучасні ліберальні демократії повністю не розв'язали проблеми тимосу. Тимос — це та частина душі, що жадає визнання гідності, ізотимія — це потреба мати повагу нарівні з іншими людьми, тимчасом як мегалоти-

* Оpubліковано український переклад цих книжок: Фукуяма Ф. Витоки політичного порядку. Від прадавніх часів до Французької революції. К.: Наш Формат, 2018; його ж. Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії. К.: Наш Формат, 2019. — Прим. ред.

** «Дістатися Данії» (або «досягти Данії», getting to Denmark) — одна з наскрізних тем у «Витоках політичного порядку». «Данія» тут — не тільки реальна країна, а й метафора стабільного, заможного й інклюзивного суспільства, ідеал і зразок для наслідування. — Прим. пер.

мія — бажання здобути визнання своєї вищості. Сучасні ліберальні демократії обіцяють і значною мірою надають мінімальний ступінь рівної поваги, втіленої у правах людини, верховенстві права й виборчому праві. Чого вони не гарантують, то це рівної поваги до всіх людей на практиці, особливо до представників груп, які зазнавали маргіналізації. Цілі країни можуть відчувати неповагу, що слугувало поштовхом для агресивного націоналізму, і так само можуть почуватися віряни, які вважають, що їхня віра спаплюжена. Отже, ізотимія й надалі підсилюватиме потребу в рівному визнанні, яку навряд чи колись вдасться повністю задовольнити.

Інша велика проблема — мегалотимія. Ліберальним демократіям досить добре вдавалося забезпечувати мир і процвітання (хоча останнім часом дещо гірше). Ці заможні й безпечні суспільства — територія ніцшеанської Останньої Людини, «людей без почуттів»*, які проводять життя в нескінченному прагненні задовольнити свої споживацькі потреби, не маючи внутрішнього наповнення — жодних високих цілей чи ідеалів, заради яких вони готові боротися й жертвувати собою. Не кожного влаштовує таке життя. Мегалотимію посилює відчуття винятковості: людина прагне піти на великий ризик, вступити в епохальну боротьбу, справити значний вплив, бо тоді суспільство визнає її вищість. У деяких випадках так може з'явитися героїчний лідер, як-от Лінкольн, Черчилль або Нельсон Мандела. Але в інших це може закінчитися появою тирана на зразок Цезаря, Гітлера чи Мао, які приведуть суспільство до диктатури й катастрофи.

Мегалотимія існувала в усіх суспільствах, і тому її неможливо подолати: її можна тільки спрямувати в інше русло або пом'якшити. В останньому розділі «Кінця історії й останньої людини» я поставив запитання, чи забезпечує сучасна система ліберальної демократії, прив'язана до ринкової економіки, достатньо можливостей, щоб дати вихід мегалотимії. Цю проблему цілком усвідомлювали батьки-засновники США. Прагнучи встановити рес-

* «Men without chests» («Люди без почуттів») — фраза, що відсилає до есе Клайва Льюїса *The Abolition of Man* («Скасування людини»). — *Прим. пер.*

публіканську форму правління в північноамериканській державі, вони пам'ятали історію занепаду Римської республіки й побоювалися можливого переходу до цезаризму. Виходом стала конституційна система стримувань і противаг, призначена розподіляти владу й не дозволяти їй зосередитися в руках єдиного лідера. Тоді, у 1992 році, я припустив, що ринкова економіка також дозволяє дати вихід мегалотимії. Підприємець може казково розбагатіти, водночас сприяючи загальному процвітання. Ще можна взяти участь у змаганнях Ironman, підкорити найбільше гімалайських вершин або створити найдорощчу у світі інтернет-компанію.

До речі, у «Кінці історії» я наводив приклад Дональда Трампа як неймовірно амбітної людини, чия жадоба визнання благополучно реалізувалася в бізнесі, а згодом — у кар'єрі в індустрії розваг. Тоді я й не підозрював, що через двадцять п'ять років його вже не задовольнятиме успіх у бізнесі й популярність, і він піде в політику й буде обраний президентом. Але це зовсім не суперечить моєму загальному твердженню про можливі загрози ліберальній демократії в майбутньому й важливість проблеми тимосу в ліберальному суспільстві⁶. У минулому вже існували такі постаті, як Цезар, Гітлер або Перон, які повели свої країни згубним шляхом до війни чи економічного занепаду. Заради власної слави вони захопилися за обурення і невдоволення простих людей, які вважали, що їхню націю, релігію або спосіб життя зневажають. Отож мегалотимія та ізотимія ішли пліч-о-пліч.

У цій книжці я повертаюся до тем, які почав досліджувати в 1992 році й відтоді про них пишу: тимос, визнання, гідність, ідентичність, імміграція, націоналізм, релігія та культура. Зокрема, вона містить текст лекції пам'яті Сеймура Мартіна Ліпсета про імміграцію та ідентичність, яку я прочитав у 2005 році, а також виголошеної в Женеві у 2011 році лекції для Фонду Лациса (Latsis Foundation) про імміграцію та європейську ідентичність⁷. Подекуди в цій книжці повторюються деякі уривки з попередніх праць. Перепрошую, якщо складається таке враження, ніби я занадто повторююсь, але я переконаний, що мало хто простежив цей конкретний аспект і виділив його як послідовний виклад, пов'язаний з нинішніми подіями.

Потреба людини у визнанні її ідентичності — основна ідея, що об'єднує багато процесів у сучасній світовій політиці. Вона не обмежується політикою ідентичності, яку практикують в університетських кампусах, чи білим націоналізмом, який вона спричинила, а охоплює також ширші явища, зокрема сплеск старомодного націоналізму й політизованого ісламу. Як я покажу далі, часто те, що сприймають як економічні мотиви, насправді виростає з потреби у визнанні, і тому ситуацію не можна виправити лише економічними засобами. Це безпосередньо впливає на те, як протидіяти популізму в нинішній час.

За Гегелем, рушійна сила людської історії — це боротьба за визнання. Він твердив, що єдиний раціональний спосіб задовольнити бажання бути визнаним — визнати гідність кожної людини. Відтоді ідеї загального визнання протистояли уявленню про часткові форми визнання на підставі національності, релігії, релігійної течії, раси, етнічної належності або гендеру, а також індивіди, які прагнули визнання їхньої вищості. Посилення політики ідентичності — одна з головних загроз сучасним ліберальним демократіям, і якщо ми не зможемо повернутися до універсальнішого розуміння людської гідності, то приречемо себе на те, що конфлікт триватиме й у майбутньому.

Я хочу подякувати за зауваження до рукопису кільком друзям і колегам: Шері Берман, Герхарду Касперу, Патріку Шаморелю, Марку Кордоверу, Кетрін Крамер, Леррі Даймонду, Бобу Фолкнеру, Джиму Фірону, Девіду Фукуямі, Сему Гілли, Анні Гжималі-Буссе, Маргарет Леві, Марку Ліллі, Кейт Макнамарі, Яші Моунку, Марку Платтнеру, Лі Россу, Сюзен Шелл, Стіву Стедмену і Кетрін Стоунер.

Особливу подяку висловлюю моему редакторові у видавництві Farrar, Straus and Giroux Еріку Чінські, який невтомно працював зі мною вже над кількома моїми книжками. Його чуття логіки й мови, а також широкі знання із суттєвих питань мали надзвичайну користь для цієї книжки. Також я вдячний Ендрю Франкліну з видавництва Profile Books за підтримку з цією і всіма попередніми книжками.

Як завжди, я вдячний своїм літературним агентам — Естер Ньюберг з International Creative Management і Софі Бейкер з Curtis Brown, а також усім, хто їх підтримує. Завдяки їхній дивовижній роботі мої книжки виходять у США й усьому світі.

Крім того, хочу подякувати своїм науковим асистентам Ані Ургілес, Еріку Гілліаму, Расселу Клеріді й Ніколь Сазард за неоціненну допомогу з матеріалами для цієї книжки.

Дякую за підтримку своїй сім'ї, особливо дружині Лаурі — уважному читачеві й критику всіх моїх книжок.

*Пало-Альто і Кармел-бай-зе-Сі,
Каліфорнія*

1 Політика гідності

Десь у середині другого десятиліття ХХІ століття світова політика різко змінилася.

На період від початку 1970-х до середини 2000-х років припало те, що Семюел Гантінгтон назвав «третьою хвилею» демократизації, коли кількість країн, які можна зарахувати до електоральних демократій, зросла від приблизно 35 до понад 110. У цей період ліберальна демократія стала стандартною формою правління для більшості світу, якщо не на практиці, то принаймні як прагнення⁸.

Паралельно з цією зміною політичних інституцій відбувалося пов'язане з нею посилення економічної взаємозалежності між державами, або так звана глобалізація. Остання спиралася на ліберальні демократичні інституції, насамперед на Генеральну угоду з тарифів і торгівлі та її наступницю — Світову організацію торгівлі. Їх доповнювали регіональні торгові угоди, зокрема Європейський Союз та Угода про Північноамериканську зону вільної торгівлі. Упродовж цього періоду темпи розвитку міжнародної торгівлі й інвестування випереджали зростання світового ВВП і часто вважалися основною рушійною силою процвітання. Між 1970 і 2008 роками світове виробництво товарів і послуг збільшилося в чотири рази, і таке зростання відбулося практично в усіх регіонах. Водночас кількість людей, що живуть у злиднях у країнах, що розвиваються, впала із 42 % від загальної кількості на-

селення в 1993 році до 17 % у 2011 році. Частка дитячої смертності у віці до п'яти років скоротилася від 22 % у 1960 році до менше ніж 5 % у 2016-му⁹.

Утім від цього ліберального світового порядку виграли не всі. У багатьох країнах, зокрема в розвинених демократіях, помітно посилилася нерівність: багато переваг економічного зростання дісталися насамперед еліті, належність до якої визначала головним чином освіта¹⁰. З розвитком економіки було пов'язане збільшення руху товарів, грошей і людей, що призвело до значних руйнівних змін у суспільстві. Селяни в країнах, що розвиваються, які раніше не мали доступу до електрики, несподівано опинилися у великих містах, де вони можуть дивитися телевізор і користуватися інтернетом через всюдисущі мобільні телефони. Ринки праці пристосовувалися до нових умов, змушуючи мільйони людей, які шукали кращих можливостей для себе й родини або рятувалися від нестерпних умов на батьківщині, перетинати державні кордони. У таких країнах, як Китай та Індія, постав новий середній клас, але його представники виконували роботу, яку раніше робив давніший середній клас у розвиненому світі. Виробництво неухильно переміщалося з Європи й США у Східну Азію та інші регіони з низькою вартістю робочої сили. Водночас у новій економіці, у якій дедалі більше зростала сфера послуг, жінки витіснили чоловіків, а низькокваліфікованих робітників заміняли розумні машини.

Від середини 2000-х років імпульс до побудови дедалі відкритішого й ліберальнішого світового порядку почав слабнути, а згодом повністю змінив напрямок. Цей поворот збігся з двома фінансовими кризами: перша почалася у 2008 році на ринку субстандартного кредитування в США та призвела до Великої рецесії, а друга — коли через банкрутство Греції під загрозою опинилися євро та Євросоюз. В обох випадках політика еліти спричинила значний спад економіки, високий рівень безробіття й падіння доходів простих працівників у всьому світі. США та Євросоюз були головними взірцями для наслідування, тому ці кризи підірвали репутацію ліберальної демократії як такої.

Дослідник демократії Леррі Даймонд назвав період після цих криз роками «демократичної рецесії», коли практично в усіх ре-

гіонах світу кількість демократій скоротилася проти їхнього піку¹¹. Деякі авторитарні країни на чолі з Китаєм і Росією стали набагато впевненішими та рішучішими: Китай почав пропагувати свою явно недемократичну «китайську модель» як шлях до розвитку й багатства, а Росія стала різко критикувати ліберальний занепад Європейського Союзу та Сполучених Штатів. Деякі країни, що в 1990-ті роки здавалися успішними ліберальними демократіями, відкотилися назад до авторитарніших режимів. Зокрема, йдеться про Угорщину, Туреччину, Таїланд і Польщу.

Арабська весна 2011 року підірвала диктаторські режими на всьому Близькому Сході, але надії на демократизацію в регіоні розбилися, коли Лівію, Ємен, Ірак і Сирію охопила громадянська війна. Виторгнення США в Афганістан та Ірак не змогло подолати сплеску тероризму, який призвів до терактів 11 вересня. Він радше видозмінився в Ісламську державу, яка стала орієнтиром для надзвичайно нетерпимих і жорстоких ісламістів у всьому світі. Викликає подив не тільки життестійкість ІДІЛ, а й те, скільки молодих мусульман покинули відносно безпечне життя в інших близькосхідних та європейських країнах, щоб поїхати в Сирію і воювати за неї.

Ще непередбачуванішими і, можливо, навіть показовішими були два дуже несподівані результати голосування у 2016 році: коли Велика Британія підтримала вихід з Євросоюзу, а Дональда Трампа обрали президентом США. В обох випадках виборців, особливо представників робітничого класу, яких торкнулося безробіття й деіндустріалізація, хвилювали економічні проблеми. Але не менш важливим був опір масовій імміграції, спричинений побоюванням, що вона відбиратиме робочі місця в корінного населення та розмиватиме усталені культурні ідентичності. Партії, що виступають проти імміграції та ЄС, набрали сили і в інших розвинених країнах. Зокрема, варто виділити французький «Національний фронт», «Партію свободи» в Нідерландах, «Альтернативу для Німеччини» й «Австрійську партію свободи». На Європейському континенті панував страх перед ісламістським тероризмом і водночас точилися дискусії про заборону на такі вияви мусульманської ідентичності, як бурка, нікаб і буркіні.

У ХХ столітті в основі політики лежав ліво-правий спектр, визначальним для якого були економічні питання: ліві хотіли більшої рівності, а праві — більше свободи. Центром політики прогресистів стали робітники, профспілки й соціал-демократичні партії, які добивалися кращого соціального захисту й перерозподілу доходів. Натомість праві були зацікавлені передусім у скороченні державного сектору та сприянні сектору приватному. У другому десятилітті ХХІ століття в багатьох регіонах замість економічних питань, схоже, на перший план виходять питання ідентичності. Ліві приділяють менше уваги загальній економічній рівності та більше обстоюють інтереси різноманітних груп, які сприймаються як маргіналізовані: темношкірих, іммігрантів, жінок, вихідців з Латинської Америки, ЛГБТ-спільноти, біженців тощо. Праві тим часом переосмислили себе як патріотів, що прагнуть захистити традиційну національну ідентичність, часто безпосередньо пов'язану з расою, етнічною належністю чи релігією.

Починаючи щонайменше від праць Карла Маркса, існує традиція розглядати політичну боротьбу як відображення економічних конфліктів — по суті, як боротьбу за свою частку ресурсів. Справді, це частково пояснює ситуацію 2010-х років, коли внаслідок глобалізації численні групи людей по всьому світу опинилися за бортом економічного зростання. Упродовж 2000–2016 років половина американців не побачила збільшення своїх реальних доходів. Частка ВВП, що припадає на 1 % найбагатших людей, зросла від 9 % у 1974 році до 24 % у 2008-му¹².

Але, попри всю важливість особистої матеріальної вигоди, людськими істотами керують й інші мотиви, які краще пояснюють дуже не схожі між собою сучасні події. Це можна назвати політикою скривдженості. У багатьох різних випадках політичний лідер зміг мобілізувати послідовників навколо враження, що гідність групи образили, принизили або ще якимсь чином зневажили. Це відчуття скривдженості породжує в згаданій групі потребу в тому, щоб її гідність було публічно визнано. Принижена група, яка прагне повернути втрачену гідність, має набагато більший емоційний вплив, ніж люди, які просто керуються економічною вигодою.

Президент Росії Володимир Путін говорить про трагедію розпаду Радянського Союзу і про те, як Європа й США скористалися слабкістю Росії в 1990-ті роки, щоб привести НАТО аж до її кордонів. У нього викликає презирство позиція моральної вищості, яку зайняли західні політики, і він хоче, щоб до Росії ставилися не як до, за словами президента Барака Обама, слабого регіонального гравця, а як до великої держави. Віктор Орбан, угорський прем'єр-міністр, у 2017 році заявив, що його повернення до влади у 2010-му стало моментом, коли «ми, угорці, також вирішили, що хочемо повернути собі країну, хочемо повернути собі самоповагу і хочемо повернути собі майбутнє»¹³. Китайський уряд Сі Цзінпіна давно говорить про «сто років приниження» Китаю і про те, як США, Японія та інші країни намагаються завадити йому повернути собі статус великої держави, якою він був упродовж останнього тисячоліття. Коли засновнику «Аль-Каїди» Усамі бен Ладену було чотирнадцять, мати вважала його одержимим Палестиною: «Коли він удома в Саудівській Аравії дивився телевізор, його обличчям текли сльози»¹⁴. Пізніше такий самий гнів через приниження мусульман відчували його молоді одновірці, що їхали в Сирію воювати за іслам, який, на їхню думку, зазнавав нападів й утиску в усьому світі. Вони сподівалися відновити велич давньої ісламської цивілізації в Ісламській державі.

Почуття скривдженості було потужним чинником і в демократичних країнах. Рух Black Lives Matter («Життя чорношкірих мають значення») виник після низки широко висвітлюваних у медіа вбивств поліцейськими афроамериканців у Фергюсоні (штат Міссурі), Балтиморі, Нью-Йорку та інших містах. Його активісти прагнули привернути увагу суспільства до досвіду жертв начебто несистематичного насильства з боку поліції. В університетських кампусах й офісах по всій країні заговорили про сексуальне насильство й домагання як свідчення того, що чоловіки не сприймають жінок усерйоз як рівних. Несподівано в центрі уваги опинилися трансгендерні люди, яких раніше не вважали жертвами дискримінації. А чимало виборців Дональда Трампа пам'ятали про кращі часи, коли вони були впевненіші у своєму місці в суспільстві, і сподівалися своїми діями «повернути Америці ко-

лишню велич». Попри різні час і місце, почуття, які викликали в прихильників Путіна зверхність і неповага з боку західних еліт, були багато в чому схожі на те, що відчували виборці в сільській місцевості в США, які вважали, що міська еліта на обох узбережжях та її союзники в ЗМІ ігнорують їх і їхні проблеми.

Лідери, які практикують політику скривдженості, визнають одне одного. Взаємна симпатія Володимира Путіна й Дональда Трампа не тільки особиста, а й закорінена в спільному для них націоналізмі. Віктор Орбан пояснював: «Деякі теорії описують нинішні зміни в Західному світі й появу на сцені президента США як боротьбу на світовій політичній арені між транснаціональною елітою, яку називають “світовою”, і патріотичними національними елітами», типовим раннім представником яких він є¹⁵.

У всіх випадках якась група, чи то велика держава, як-от Росія або Китай, чи то виборці в Сполучених Штатах або Британії, вважає, що зовнішній світ (у випадку з державою) або інші члени суспільства не визнають належним чином її ідентичності. В основі таких ідентичностей, які можуть бути і є зовсім різними, лежить національність, релігія, етнічна належність, сексуальна орієнтація або гендер. Усе це вияви загального явища — політики ідентичності.

Терміни «ідентичність» і «політика ідентичності» виникли відносно нещодавно. Перший популяризував у 1950-х роках психолог Ерік Еріксон, а другий з’явився лише в культурній політиці в 1980–1990-х роках. Сьогодні слово *identity* має багато значень, у деяких випадках відсилаючи просто до соціальних категорій чи ролей, а в інших — до основної інформації про особу (особисті дані). Якщо вживати це слово в такому сенсі, ідентичності існували завжди¹⁶.

Я вживатиму слово «ідентичність» у конкретному значенні, що допоможе нам зрозуміти, чому вона відіграє таку важливу роль у сучасній політиці. Передусім ідентичність виростає з розмежування між внутрішнім «я» і зовнішнім світом суспільних правил і норм, який не визнає належним чином цінності й гідності внутрішнього «я». Конфлікти окремого індивіда із суспільством відбувалися протягом усієї історії людства. Але тільки в наші часи

утвердилася думка, що справжнє внутрішнє «я» цінне саме по собі, а зовнішнє суспільство систематично його недооцінює. Не внутрішнє «я» потрібно змушувати відповідати суспільним правилам, змінюватися повинно само суспільство.

Внутрішнє «я» — основа людської гідності, однак природа цієї гідності непостійна і трансформувалася з плином часу. У багатьох давніх культурах гідність мають лише деякі люди: часто це воїни, готові ризикувати життям у бою. В інших суспільствах гідність — невід’ємна риса кожної людини, що ґрунтується на її внутрішній цінності як індивіда, наділеного суб’єктивністю. А в інших випадках гідність обумовлена належністю до великої групи зі спільною пам’яттю і досвідом.

Нарешті, внутрішнє відчуття власної гідності прагне зовнішнього визнання. Мені не достатньо самому усвідомлювати власну цінність, якщо інші не визнають її публічно або навіть гірше — ганьблять мене чи не визнають мого існування. Самоповага постає з поваги інших. Оскільки люди за своєю природою прагнуть визнання, із сучасного розуміння ідентичності швидко розвивається політика ідентичності, у межах якої індивіди вимагають публічного визнання їхньої цінності. Отож політика ідентичності охоплює велику частину політичної боротьби в сучасному світі — від націоналізму й ісламізму до політики в американських кампусах. Гегель навіть твердив, що боротьба за визнання — головна рушійна сила людської історії, ключ до розуміння появи сучасного світу.

Хоча економічна нерівність, яка виникла за останні приблизно п’ятдесят років глобалізації, — це основний фактор, що пояснює сучасну політику, невдоволення матеріальним становищем стає набагато гострішим, коли до нього додається відчуття ображеної гідності та приниженості. Ба більше, часто те, що ми вважаємо економічною мотивацією, насправді відображає не просте прагнення багатства й ресурсів, а уявлення про гроші як маркер статусу і переконання, що за них можна купити повагу. Сучасна економічна теорія ґрунтується на припущенні, що люди — раціональні індивіди, які хочуть максимізувати «корисність» (тобто свій матеріальний добробут), а політика — лише продовження цієї

поведінки. Утім якщо ми хочемо правильно інтерпретувати поведінку реальних людей у сучасному світі, нам доведеться розширити розуміння людської мотивації, вийшовши за межі цієї простої економічної моделі, яка панує в більшій частині нашого дискурсу. Ніхто не заперечує, що люди здатні на раціональну поведінку й керуються власними інтересами, прагнучи отримати більше багатства й ресурсів. Але людська психологія набагато складніша, ніж передбачає ця доволі спрощена економічна модель. Перш ніж розглядати сучасну політику ідентичності, нам потрібно зробити відступ, щоб глибше й ширше зрозуміти людську мотивацію та поведінку. Інакше кажучи, нам потрібна краща теорія людської душі.